

UDK: 27-42-87.645(497.6)“11/14“

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: lipanj 2012.

Josip MUŽIĆ

Katolički bogoslovni fakultet Sveučilišta u Splitu

Zrinsko-frankopanska 19, HR – 21000 Split

josip.muzic3@st.htnet.hr

BOGUMILSKA REINTERPRETACIJA KRŠĆANSKOG BOGOŠTOVLJA I MORALA

Sažetak

Logična primjena bogumilskog svjetonazora događala se u njihovoj životnoj praksi. Konkretno na području bogoštovlja i morala oni polaze od kršćanstva, ali se ujedno od njega distanciraju i reinterpretiraju ga u skladu sa svojim potrebama. Sakramente tako reduciraju samo na krštenje i ispovijed, a onda ih toliko mijenjaju da im pridaju sasvim drugo značenje. Na taj način ne samo da prekidaju svaku vezu s kršćanstvom nego svoje obrede prožimaju dubokom mržnjom prema njemu. Molitva i askeza stavljeni su u funkciju izgradnje sljedbe a ne osobnog odnosa s Bogom. Moral bogumila karakterizira dualističko odbacivanje materije i zastupanje savršenosti njihovih učitelja već ovdje na zemlji koja ih čini imunima na grijeh. Privid pravovjerja, koji nalazimo u bogumilskom bogoštovlju i moralnim odredbama, služi za prozelitizam i zaštitu od progona. Njihovo neujednačeno, a često i proturječno, djelovanje s pratećim učenjima moguće je pak razumjeti jedino ako se ima na umu inicijacijsko stupnjevanje pripadnosti i ezoterijsko ustrojstvo. Gledano s njihova motrišta, neispravno ih je držati krivovjercima jer su oni izgradili svoju izvornu vjeru čija jedina veza s pravovjerjem – paradoksalno - jest antikršćanstvo.

Ključne riječi: priznanje grijeha, ponovno krštenje, ideal savršenosti, molitva Gospodnja, odbacivanje braka, nečistoća materije, dualizam, ezoterija, inicijacija.

Bogumilska vjerska praksa važan je pokazatelj njihova odnosa s transcendentnim koji omogućava - u duhu *lex orandi, lex credendi, lex vivendi* – razumjeti bolje cijeli njihov svjetonazor. Imajući na umu da se oni predstavljaju i štoviše ističu sebe kao uzorne kršćane, važno je vidjeti da li i koliko to odgovara stvarnosti. Cilj ovog rada je pokušati doći do odgovora na to pitanje preko analize njihova bogoštovlja i morala.¹

¹ Pri tome ne ulazimo u problematiku bosanskih krstjana koji unatoč nekim sličnostima predstavljaju fenomen za sebe. Više na tu temu vidi Ivan MUŽIĆ, *Vjera Crkve bosanske. Krstjani i pogani u srednjovjekovnoj Bosni* (Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2008.)

1. Sakramenti

Na prvi pogled bogumili se po iskazima pobožnosti ne razlikuju od kršćana, dapače može se dobiti dojam da su oni pravovjerniji. Ipak već malo bolje upoznavanje njihova fenomena daje sasvim drukčiju sliku. Uočava se naime da je opseg bogoštovlja u širem smislu mnogo suženiji i da se tu dogodio značajan i bolan rez. Najrječitiji dokaz je da su od sedam sakramenata, barem formalno, bila zadržana samo dva: ispovijed i krštenje. Ostale su sakramente izrijekom odbacivali - kao na primjer sveti red, ženidbu i euharistiju - ili prešutno, kao bolesničko pomazanje i krizmu. To ukazuje na svjesno diferenciranje i napuštanje ortodoksije. Usprkos tomu oni ne prestaju biti kršćanima ako i dalje imaju isti temeljni sakrament krštenja koji ih pritetjelovljuje i suobličava Kristu. U sličnoj situaciji nalaze se protestanti pa bi bogumili u tom slučaju bili preteče reformacije. Za donijeti sud što je na stvari, presudno je vidjeti kako oni shvaćaju i prakticiraju sakramente koje su zadržali, posebno krštenje. Drugim riječima, treba utvrditi da li se tu zadržao kontinuitet s pravovjerjem ili su se uvele preinake i posebnosti koje ih dodatno udaljavaju ili čak definitivno isključuju iz kršćanstva. Time se dobiva i osnova za moći ispravno sagledati i vrednovati njihovu duhovnost i moral.

1.1. Očitovanje grijeha

Ispovijed je kod bogumila imala pripremnu funkciju za njihovo krštenje² i lako je moguće da se uglavnom svodila na priznanje prethodnih zabluda. Kod kršćana toga nemamo jer krštenje ne traži ispovijed, kako kod djece tako i kod odraslih, jer ono briše sve grijehe te su zato neki u prvoj Crkvi, poput Augustina, odgađali primanje krštenja sve do spremnosti potpunog raskida s grijehom. Sakrament ispovijedi je stoga, kod pravovjernih, nužan krštenima za izlaz iz stanja teškog (smrtnog) grijeha i u pravilu prethodi primanju euharistije koja bi se u protivnom primala svetogrdno.

Odrješenje od grijeha kod kršćana u redovitim okolnostima Krist daje jedino preko valjano ređenog svećenika, koji može biti samo muškarac. Bogumili su ga pak primali jedni od drugih, bez obzira na

² Eutimije ZIGABEN, „De haeresi bogomilorum narratio“, Gerhard FICKER, *Die Phundagiagiten: ein Beitrag zur Ketzergeschichte des byzantinischen Mittelalters* (Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1908.), 100.

spol i bez svećenika, budući da su sakrament reda osuđivali³ i među njima nije ni postojao. Razlika u odnosu na ortodoksiju je silna. Nema više razlikovanja između ministerijalnog i općeg svećeništva, već su svi bez iznimke ovlašteni davati odrješenje grijeha pod uvjetom da su već inicirani u sljedbu. Svećeništvo kao takvo je izum đavla.⁴ Laicizacija i pojednostavljivanje dostupnosti sakramenta pomirenja ima za posljedicu umanjivanje njegove važnosti i relativizaciju. Promjene se ne ograničavaju samo na formu nego zahvaćaju i samu bit i svrhovitost sakramenta ispovijedi. Ovo bismo mogli jednim dijelom pripisati drastičnoj redukciji sakramenata koja proizvodi drukčiji kontekst u kojemu i smisao onoga što preostane biva, makar djelomično, zahvaćeno i izmijenjeno. Bogumili ispovijed ne ukidaju, ali ona za njih označava i sadržajno i formalno nešto sasvim različito nego za pravovjerne kršćane. Korištenje istog izraza s njihove strane stoga ne služi boljem razumijevanju već samo povećava smutnju. Opravdanje za takvo postupanje je najvjerojatnije u potrebi prikrivanja i lakšeg prozelitizma.

1.2. Obred krštenja

Podrobne informacije imamo o jednom drugom obredu čiji je naziv također uzet iz kršćanstva: takozvano „krštenje“. Riječ je o središnjem sakramentu za krivovjernike i najvjerojatnije jedinom koji kod njih zaslužuje takav naziv. Bogumilima je naročito stalo naglasiti njegovu jedinstvenost.

Kršćansko krštenje zato ne samo da „omalovažavaju kao nesavršeno“ u odnosu na njihovo koje je „savršeno“⁵ nego ga odbacuju bilo globalno⁶ bilo u njegovim konstitutivnim dijelovima. Ne priznaju njegovo božansko ustanovljenje,⁷ niti svećenike kao

³ KOZMA, „Slovo“, Henri-Charles PUECH - André VAILLANT, *Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre*. Traduction et étude. Travaux publiés par l'Institut d'Études Slaves, XXI (Paris: 1945.), 90-91.

⁴ „Sinoda cara Borila“, Henri-Charles PUECH - André VAILLANT, *Le traité contre les Bogomiles de Cosmas le Prêtre*. Traduction et étude. Travaux publiés par l'Institut d'Études Slaves, XXI (Paris: 1945.), 345 i 217-219.

⁵ Usp.: proces protiv Krisomalla kod Jean GOUILLARD, „Quatre procès de mystiques à Byzance (vers 960-1143)“, *Revue des études byzantines* 36 (1978.), 65.

⁶ Detaljnije usp.: H.-C. PUECH - A. VAILLANT, *Le traité*, 223, b. 9 i Anatonio RIGO, *Monaci esicasti i monaci bogomili. Le accuse di messalianismo e bogomilismo rivolte agli esicasti ed il problema dei rapporti tra esicasmo e bogomilismo* (Firenze: Leo S. Olschki, 1989.), 200.

⁷ KOZMA, „Slovo“, 82.

njegove redovite podjelitelje,⁸ niti pridaju bilo kakvu djelotvornost sastavnicama materije i forme preko kojih se ostvaruje.⁹ Niječu mu svaki učinak¹⁰ i štoviše drže ga nekorisnim i ispraznim¹¹ te sukladno tome preporučuju ne primati ga.¹² One koji se pak njemu podvrgnu, osuđuju poistovjećujući ih s farizejima i saducejima koji su odlazili k Ivanu Krstitelju da bi ih krstio.¹³ Za krivovjerce je Ivan Krstitelj onaj koji je ustanovio pravovjerno krštenje vodom, a koje je drukčije od onog Kristova krštenja po Duhu Svetomu koje oni primaju.¹⁴ Bogumili tako izokreću sebi u prilog smisao Svetog pisma i na osnovi njegova autoriteta diskvalificiraju kako osobe tako i sakrament svojih protivnika. S jedne strane su kršćani proglašeni licemjerima jer se ne žele istinski pokajati i obratiti, pa stoga izigravaju glavni smisao krštenja vodom zavređujući istu Ivanovu osudu i naziv „leglo gujinje“ kao i farizeji i saduceji (Mt 2,7-12). S druge strane sam obred za bogumile nije nikakvo krštenje i po sebi je posve nedjelotvoran. To ima dalekosežne implikacije jer je u pitanju ni više ni manje nego temeljni sakrament po kojem se dobiva novi Kristov život i pritjelovljenje Crkvi. Ukratko oni time tvrde da njihovi suparnici, bez obzira na sve, nikad uopće nisu ni postali kršćanima i stoga se ne mogu ni spasiti, kako se izričito navodi u *Ivanovim pitanjima*.¹⁵

⁸ KOZMA, „Slovo“, 81.

⁹ EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva contra phundagiagitas sive bogomilos haereticos“, Gerhard FICKER, *Die Phundagiagiten: ein Beitrag zur Ketzergeschichte des byzantinischen Mittelalters* (Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1908.), 28, 72; „Confutatio et eversio“, u: Lajoš THALLÓCZY, „Prilozi k objašnjenju izvora bosanske istorije“, *Glasnik Zemaljskog muzeja u BiH* 5 (1893.), 225.

¹⁰ „Confutatio et eversio“, 225.

¹¹ „Hagioreitikon Gramma“, u: Antonio RIGO, „L’assemblea generale athonita del 1344 su un gruppo di monaci bogomili“, *Cristianesimo nella storia* 5 (1984.), 505.

¹² EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva“, 72.

¹³ E. ZIGABEN, „Narratio“, 104; Eutimije ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, MPG, CXXX, 1324.

¹⁴ „Naše krštenje nazivaju po ‘Ivanu’, budući se čini vodom, dok njihovo nazivaju ‘po Kristu’, koje je učinjeno, kako oni misle, preko Duha Svetoga“; E. ZIGABEN, „Narratio“, 100; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1312. Usp.: i K. HARMENOPUL, *De opinionibus haereticorum qui singulis temporibus existiterunt*, MPG, CL, 28; „Ivanova pitanja“, ur., Franjo ŠANJEK, *Bosansko-humski krstjani u povijesnim vrelima (13.-15. st.)* (Zagreb: Barbat, 2003.), 245, 247, kao i proces protiv Krisomalla u J. GOUILLARD, „Quatre“, 61-63. U vezi s ovim imamo i podatak da je Leonzio ponovno krstio djecu ne priznavajući krštenje koje su prije primili; usp.: J. GOUILLARD, „Quatre“, 75.

¹⁵ „I opet sam ja, Ivan, upitao Gospodina: Može li čovjek postići spasenje krštenjem? Bez moga krštenja kojim ja krstim na otpuštenje grijeha, reče on, nitko ne može postići spasenje Božje.“ „Ivanova pitanja“, 245.

Takvim argumentacijama lako su opravdavali potrebu ponovnog krštenja kršćana koji im pristupaju.¹⁶ Nasuprot tomu Crkva, od ranih vremena do danas, u slučaju odijeljenih kršćana ne dovodi u pitanje valjanost sakramenta krštenja, iz uvjerenja da se radi o istom sakramentu koji se ne može primiti dva puta.

Prije samog obreda predviđena je priprava koja se sastoji od tzv. ispovijedi, „očišćenja“ i molitve.¹⁷ Na taj način se provjerava ozbiljnost kandidata i dobiva se prilika za dodatnu katehizaciju. Krštenje u sljedbi se, kako ne bi imalo ništa zajedničko s Ivanovim, obavlja bez vode i izvršava se, kako možemo vidjeti po vrlo škrtim bilješkama u „Sinodi cara Borila“, jednostavnim izgovaranjem Očenaša.¹⁸ Više informacija pruža nam E. Zigaben prema kojem se obred provodio tako da su na glavu kandidata prvo stavljali evanđelje po Ivanu i čitali njegov proslav, slijedilo bi prizivanje „njihova“ duha svetoga a na kraju bi završili pjevanjem Očenaša.¹⁹ Kršćanska obilježja reinterpretacijom i iskrivljivanjem sadržaja, po kojima su poznati, lako su mogli svesti samo na izvanjsku dekoraciju koja je imala funkciju prikrivanja. To potvrđuje i Eutimije iz Peribleptosa koji opisuje način na koji su uspješno izvodili prevaru. Nakon što bi položili knjigu na glavu, paralelno s riječima iz evanđelja potajice bi recitirali svoju formulu za koju su držali da poništava milost krštenja, daje „sotonsku energiju“ i „pečat đavla“ te tako omogućava zlom duhu da preuzme vlast nad dušom.²⁰ Uz to, što je nedvojbeno, bogumilsko krštenje karakterizira njegova „duhovna“ priroda jer je praktički udio materije sveden na minimum (stavljanje evanđelja na glavu), a naglašena je spoznaja koju, kako znamo po njima, jedino oni posjeduju. Tu se može nazrijeti neprijateljski stav prema materiji, tipičan za dualističke hereze, koji je suprotan kršćanskom shvaćanju po kojem je Bog sve stvorio dobrim. U svakom slučaju njihov obred je originalan i u bitnome posve različit jer osim što ne koriste vodu ni ulje nema izričitog spomena ni Trojstva niti nakane podjeljivanja krštenja, te se stoga ni po čemu ne može smatrati kršćanskim sakramentom.

Međutim sve to im nije dovoljno, nego idu puno dalje ne ostavljajući nikakvih dodirnih točaka s pravovjerenjem. Bogumili drže da

16 E. ZIGABEN, „Narratio“, 100.

17 E. ZIGABEN, „Narratio“, 100.

18 „Sinoda cara Borila“, 345.

19 E. ZIGABEN, „Narratio“, 100; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1311.

20 EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva contra phundagiagitas sive bogomilos haereticos“, ur., Janet HAMILTON - Bernard HAMILTON - Yuri STOYANOV, *Christian dualist heresies in the Byzantine world, c.650-c.1450* (Manchester - New York: Manchester University Press, 1998.), 147.

Ivan Krstitelj „dolazi od Sotone“²¹ ili još bolje da je jedan od njegovih anđela²² iz čega zaključuju da i njegovo krštenje potječe od đavla.²³ Ostaje nerazumljivo kako onda tumače činjenicu da se sam Isus podvrgao tome krštenju? Mogući odgovor koji otklanja i druge slične teškoće, koje često prerastaju u proturječja, jest da za razne kategorije pripadnosti imaju i različita učenja. U skladu s time tumačenje kršćanskog krštenja kao neučinkovita davalo se simpatizerima, koji su im pristupali tražeći autentično kršćanstvo, dok je demonizacija istog bila rezervirana samo za one koji su već bili primljeni u sljedbu, ali nisu još bili pripušteni konačnoj inicijaciji.

Doista bogumili su nakon prvog obreda inicijacije, koji je imao lakše kriterije i zato bio dostupan širokom broju ljudi, imali i drugi u mnogome sličan obred rezerviran samo za manji broj izabranih. Selekcija bi se događala preko priprave, koja bi bila dosta zahtjevnija od one prve, nakon čega bi se samo one koji bi zadovoljili pripuštalo da mogu pristupiti potpunoj inicijaciji. Nakon stavljanja evanđelja na glavu, kao i prvi put, daljnji slijed je bio drukčiji i sastojao se od polaganja ruku i pjesme zahvale na kraju.²⁴ U sklopu toga, što je za nas ovdje važno, potrude se da izbrišu svaki trag kršćanskog krštenja. Ako su u početnoj fazi potajno preinačavali duhovni pečat, sada u završnoj fazi otvoreno uklanjaju i onaj fizički. To čine preko posebnog ritualnog pranja kandidata prljavom vodom. Budući „učitelji“ bivaju popljuvani prije nego ih proglase takvima²⁵ i nakon toga ih peru spužvom namočenom u prljavu vodu kako bi ih lišili sakramenta krsta.²⁶ Znakovito je da sličnu praksu koriste i prema djeci. Naime svoju djecu javno krste u crkvi, a zatim ih privatno kod kuće odmah peru po cijelom tijelu prljavom vodom i mokraćom i tijekom čina izgovaraju i neku molitvu kako bi isprali tragove krštenja.²⁷ Smisao ovog postupanja jest, kako ističe Eutimije iz Peribleptosa, ne samo da

21 „Sinoda cara Borila“, 345.

22 „I Sotona, poglavica ovoga svijeta, dozna da sam ja došao potražiti i spasiti one koji su bili izgubljeni (usp.: Mt 18,11; Lk 19,10). I posla on svojeg anđela, proroka Iliju, koji je krstio vodom (usp.: Iv 1,26), a zvao se Ivan Krstitelj.“ „Ivanova pitanja“, 245.

23 „Sinoda cara Borila“, 345.

24 E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1311; usporedi englesko izdanje: J. HAMILTON – B. HAMILTON – Y. STOYANOV, *CHRISTIAN DUALIST*, 190.

25 „Confutatio et eversio“, 226.

26 „Confutatio et eversio“, 226. EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, *Liber invectivus contra haeresim execrabiliū et impiorum haereticorum qui Phundagiatae dicuntur*, MPG, CXXXI, 56.

27 EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, *Liber invectivus*, 56.

bi se prikivali nego još više da bi se rugali i obeščašćivali kršćanske svetinje.²⁸ Mokrača nije slučajno izabrana jer, kako potvrđuju drugi izvori, „smatraju urin svojih učitelja kao jedan sakrament i njome posipaju sebe i svoju hranu, polijevajući njome i one koji stoje oko njih“.²⁹ Ovdje se očito radi o bogumilskim učiteljima i djeci, koju se kao novorođenčad donosilo na krštenje, i budući da ih stoga nisu mogli nikome izdati, ophodili su se s njima u privatnosti svoje kuće otvoreno u skladu sa svojim uvjerenjima. U slučaju odraslih, međutim, uza sve provjere i priprave kojima su podvrgavali kandidate za učitelja, imali su i dodatnu mjeru predostrožnosti u vidu prethodnog davanja zakletve koja ih je obvezivala na tajnost u vezi s pravom bogumilskom vjerom.³⁰ Svakako bogumili u stvari nisu indiferentni prema kršćanskom sakramentu krštenja niti ga drže neučinkovitim, kako to prikazuju simpatizerima, nego dapače prema njemu zauzimaju krajnje negativan stav i smatraju ga krajnje štetnim. Pranje nečistom vodom nije tek ispiranje tragova krštenja, nego njegovo namjerno profaniranje, čemu pridaju nemali značaj. Glavni motiv koji se ovdje prepoznaje jest mržnja na kršćanstvo koja se ispoljava na razne načine i tvori konstitutivni čimbenik bogumilske obredne prakse koja je u ovakvu obliku lako mogla biti proglašena njihovim sakramentom.

Ukratko: bogumili koriste naziv krštenje za svoj obred primanja u sljedbu koji s pravovjernim istoimenim sakramentom nema ništa zajedničko, te se stoga oni ne mogu držati kršćanima. Dapače, budući da oba stupnja njihove inicijacije sadržavaju progresivno brisanje svakog traga krštenja kao nečeg negativnog i zlog, oni izričito odbacuju kršćanstvo i definiraju se kao antikršćani. Treba međutim imati na umu da se pomirenje njihovih nedosljednosti i proturječnosti u jednu logičnu i povezanu cjelinu može dobiti jedino ako se uzme u obzir ezoterijsku i inicijacijsku narav njihove vjere.

Na koncu, sažimajući izloženo, razvidno je kako su nakon smanjenja sakramenata, od sedam na dva, i ovi preostali toliko izmijenjeni od bogumila da, unatoč prividnoj sličnosti u predstavljanju i nazivima, nemaju više ništa zajedničko s kršćanstvom nego tvore sastavni dio jedno posve izvorne i nove kultne prakse.

28 EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, *Liber invectivus*, 56.

29 „Hagioreitikon Gramma“, 504.

30 EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva“, J. HAMILTON – B. HAMILTON – Y. STOYANOV, *Christian dualist*, 150.

2. Molitva

2.1. Značenje i oblici molitava

I na ovom području postoje sličnosti s kršćanskom praksom, kao i bitne razlike. Bogumili su odbacivali sve molitve preporučene od Crkve, bilo one liturgijske bilo one iz predaje.³¹ U tu svrhu oslanjali su se na sljedeće Isusovo učenje (Mt 6,7): „Kad se molite ne izgovarajte isprazne riječi kao pogani koji umišljaju da će biti uslišani zbog svog nabranjanja“.³² Zato su osuđivali molitve kao beskorisnu³³ neumjerenost riječi³⁴ i kao pogansku praksu.³⁵ Jedina kršćanska molitva koju su priznavali bijaše ona koju su izgovarali tijekom njihovih obreda, a to je bio Očenaš, opravdavajući to time što je samo tu molitvu ostavio Isus.³⁶ Nisu dopuštali da se toj molitvi išta doda³⁷ i, oslanjajući se na naše izvore, govorili su je kako zajednički na njihovim skupovima tako i nasamo, noću i danju poštujući utvrđeno vrijeme prema njihovim propisima³⁸ koje su mijenjali.³⁹ Specifičnost bogumilskog moljenja izražavala se dijelom i u držanjima tijela⁴⁰ kojima su bile popraćene molitve i posebno u činjenici da je kulminacija svega bila upadanje u neku vrst frenetičnog stanja.⁴¹

Prava posebnost kod Gospodnje molitve sastojala se pak

-
- 31 Svi glavni izvori svjedoče nam o ovome. Za detaljne referencije usp.: H.-C. PUECH – A. VAILLANT, *Le traité*, 222, 223.
- 32 EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva“, 81; KOZMA, „Slovo“, 84, 85; E. ZIGABEN, „Narratio“, 100.
- 33 TEODOR ANDIJSKI, „Commentatio Liturgica“, ur., Janet HAMILTON - Bernard HAMILTON - Yuri STOYANOV, *Christian dualist heresies in the Byzantine world, c.650-c.1450* (Manchester - New York: Manchester University Press, 1998.), 276.
- 34 KOZMA, „Slovo“, 84, 85; E. ZIGABEN, „Narratio“, 100. Vidi također „Confutatio et eversio“, 224 i EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva“, 80, 81.
- 35 E. ZIGABEN, „Narratio“, 100; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1316.
- 36 E. ZIGABEN, „Narratio“, 100; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1316; „Confutatio et eversio“, 224; EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva“, 33, 80; SIMEON, *Dialogus adversus omnes haereses*, MPG, CLV, 68-69.
- 37 Niti onu u čast Presvetog Trojstva („Confutatio et eversio“, 224), niti znak križa („Confutatio et eversio“, 224; KOZMA, „Slovo“, 83), niti Slava Ocu ili druge (i EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva“, 33).
- 38 E. ZIGABEN, „Narratio“, 100.
- 39 Usporedi ono što govori E. ZIGABEN („Narratio“, 100) s onim što piše KOZMA, „Slovo“, 83 i EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, *Liber invectivus*, 56.
- 40 „Confutatio et eversio“, 224 govori o prostraciji a E. ZIGABEN („Narratio“, 100; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1316) o genufleksiji.
- 41 EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva“, 77.

u značenju koji su njoj pridavali krivovjerci vjerni i ovdje svojim nazorima. Tako dok su s jedne strane, kako smo malo prije vidjeli, zadržavali pravovjerno učenje da je ovu molitvu dao Isus, s druge strane su ograničavali njezin smisao i radikalno ga izvrtali tvrdeći da su tu molitvu izgovarali anđeli u čast Oca još prije pojave prvog (Satanaelova) grijeha kao naknadu za naše buduće grijeha.⁴² To mijenja i samo njezino značenje jer je ne izgovara, kao u kršćanstvu, prvi Krist - Sin Božji - po čijem otkupljenju ljudi imaju priliku postati posvojena djeca Božja i na temelju toga se doista mogu Bogu obraćati kao Ocu. U ovom svjetlu i autor molitve može biti Otac ili netko od anđela, a ne mora biti Krist čija se uloga mogla samo ograničiti na upoznavanje ljudi s njom.

S time preinake još ne završavaju nego bivaju sve radikalnije. Naime bogumili također uče da je Očenaš kamen iz evanđeoske prispodobe na kojem mudrac gradi svoju kuću,⁴³ „kruh zajednice“⁴⁴ i još preciznije tijelo i krv Kristova.⁴⁵ Neke dodirne točke s pravovjerjem možemo pronaći u učenju Otaca da se prošnja za kruh odnosi također i na hranu duše - euharistiju. Međutim u višeznačnom bogumilskom tumačenju Gospodnja molitva se između ostalog poistovjećuje s euharistijom te tako oboje dobivaju novi smisao i ulogu. U ovom slučaju korištenje alegorije dostiže svoju najveću primjenu dopuštajući krivovjercima da prilagode vlastitoj upotrebi molitvu Očenaša zamjenjujući pravovjerno značenje svojim, posve drukčijim, ezoterično-sakramentalne naravi.⁴⁶ Izravna je implikacija da u isti mah ukidaju kršćansku euharistiju lišavajući je i njezine materije i forme koje ju tvore sakramentom, kao i njezina izvornog konteksta. Nije zanemarivo ni to da im sada ne treba svećenik za pretvorbu, nego da svatko sam sebi može podjeljivati pričest na duhovan način. S ovim dolazimo do potpunog raskida s pravovjerjem i do jednog od najvećih subverzivnih pokušaja na njegovu štetu.

Ovakav prilagođeni Očenaš, dok isključuje sve kršćanske molitve, nasuprot tomu ostavlja prostor za molitvene obrasce koje su bogumili koristili tijekom svojih obreda, ali o kojima, na žalost, ništa

42 „Ivanova pitanja“, 247 usp.: također i E. ZIGABEN, „Narratio“, 93; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1301.

43 E. ZIGABEN, „Narratio“, 108.

44 E. ZIGABEN, „Narratio“, 97.

45 „Ivanova pitanja“, 245, 247.

46 Najvjerojatnije ih je u tome pomagala i preporuka koju su davali svojim sljedbenicima da se tijekom moljenja povuku u sebe (usp.: E. ZIGABEN, „Narratio“, 107; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1328; opširnije vidi H.-C. PUECH – A. VAILLANT, *Le traité*, 246, 247).

izravno ne znamo. Kako su tada slobodno mogla doći do izražaja njihova vjerska uvjerenja, zaključiti je da su oni, ne samo u smislu nego i u izričaju, bili otvoreno heterodoksni i stoga je sa stajališta Crkve razumljiva optužba da „njihove molitve vrve tisućama zabluda“.⁴⁷

2.2. Heterodoksna duhovnost

Uloga pobožnih vježbi poput molitve, posta i bdijenja strukturira se kod bogumila u skladu s njihovim potrebama. U tom su pogledu bili veoma rigorozni tako da im i Kozma priznaje da „se troše u svojim molitvama isprazno i apsurdno“⁴⁸ i da imaju lica blijeda od „licemjernih postova“.⁴⁹ Ako izgleda pretjerano tumačiti tu preveliku strogost jedino proračunatim prozelitizmom u odnosu prema kršćanima, kako ih optužuju pravovjerni izvori,⁵⁰ ipak je sigurno da takve nakane njima nisu bile strane, pače, upravo obratno. No, ipak krivovjerci se nisu zadovoljavali samo ovim neizravnim svjedočenjem nego su ga pretvarali u vlastito hvalisanje i otvorenu kritiku u odnosu na kršćane govoreći: „Mi molimo Boga više nego vi, mi prakticiramo bdijenja i molitve, i mi ne živimo nemarno kao vi.“⁵¹ Takvo stajalište bilo je osobito izraženo naspram kršćanskog svećenstva, koje su optuživali da ne živi poput njih i čak da se ponašaju i rade obratno od onoga što zahtijeva evanđelje.⁵² Slični protukršćanski animozitet izbija i kroz odredbu prema kojoj bogumili nisu smjeli moliti u crkvama⁵³ i u činjenici da su kršili postove propisane od Crkve.⁵⁴ Znači pravovjerni bogoštovni prostori i dani obvezatnog posta za njih su predstavljali prilike u kojima je trebalo postupati suprotno, što svjedoči o želji da negativno prikažu sve ono što njihovi protivnici smatraju dobrim i da se maksimalno od njih distanciraju.

Pobožne vježbe osim promidžbeno-kritičke funkcije,

47 KOZMA, „Slovo“, 83.

48 KOZMA, „Slovo“, 76.

49 KOZMA, „Slovo“, 55.

50 Usp.: na primjer „Slovo“ u dijelovima koji su već navedeni u dvjema prethodnim bilješkama i E. ZIGABEN, „Narratio“, 101; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1320.

51 KOZMA, „Slovo“, 57.

52 KOZMA, „Slovo“, 65.

53 E. ZIGABEN, „Narratio“, 107; KOZMA, „Slovo“, 85; EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva“, 79-80.

54 Preciznije „jedu bez razlike meso i sir i u danima svetog posta“ („Hagioreitikon Gramma“, 504).

okrenute prema vani i stoga svima očite imale su i drugu, ne manje važnu, funkciju pridržanu za internu upotrebu. U ovom slučaju one su se koristile za podvrgavanje sljedbenika kušnji s dvostrukim ciljem: pročišćavajućim i pripremnim.⁵⁵ Načini, vrijeme i trajanje bili su unaprijed određeni i regulirani vrlo precizno varirajući prema stupnju koji je pojedinac zauzimao u sljedbi.⁵⁶

Iz ovih oskudnih podataka ne možemo dobiti definitivnu i detaljnu sliku o bogumilskoj duhovnosti, međutim oni nam daju ipak jedan koristan uvid. U njoj su bili izraženo zastupljeni zajednički interesi sljedbe koji su, barem u određenim okolnostima, jako uvjetovali individualno ponašanje stavljajući u drugi plan odlike poniznosti, diskrecije, spontanosti i slične karakteristične za osobni odnos koji kršćanin uspostavlja s Bogom. U isto vrijeme, međutim, svojoj molitvi, a vjerojatno i postovima, pripisivali su daleko veće značenje i moć, kao u slučaju Očenaša.

3. Moral

Moral, kao sastavni dio jednog svjetonazora, oblikuje životnu praksu u skladu s vjerom koju se ispovijeda i daje priliku za njezino potpunije upoznavanje. Nakon sustavnog odbacivanja i reinterpretacije kršćanskog bogoštovlja i nauka⁵⁷ te dosljedne izgradnje svoje bogumilske alternative, teško se može očekivati nešto drugo u moralu. Ipak analiza i ovog područja potrebna je da bi se stekla kompletna slika.

3.1. Etika i askeza

Moralno-asketski propisi su brojni i veoma strogi. Pripadnicima

55 Usp.: opis inicijacije bogumila s relativnim zahtjevima glede molitve i posta, kako nam opisuje E. ZIGABEN („Narratio“ 100, 101; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica* 1312; te „Narratio“ 108; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1328) i EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva“, 24.

56 Za dublju razradu argumenta vidi H.-C. PUECH – A. VAILLANT, *Le traité*, 244, 245 (glede posta), a 245, 246 (glede molitve).

57 Za doktrinarna shvaćanja i posebnosti bogumila u odnosu prema Svetom pismu, shvaćanju Boga i Crkve vidi Josip MUŽIĆ, „Odnos bogumila prema kršćanstvu“, ur, Aleksandra GOLUBOVIĆ – Iris TIČAC, *Vječno u vremenu. Zbornik u čast mons. prof. dr. sc. Ivana Devčića u povodu 60. obljetnice života, 30. obljetnice profesorskog rada i 10. biskupstva* (Zagreb – Rijeka: Kršćanska sadašnjost - Teologija u Rijeci, 2010.), 213-225.

sljedbe bilo je zabranjeno sklapanje braka,⁵⁸ a u slučaju da su već bili oženjeni, trebali su napustiti svojega bračnog druga.⁵⁹ Na osnovi takva učenja bogumilski redovnik Teodozije skupio je cijelu jednu grupu žena i nešto muškaraca koji su napustili svoje obitelji i postali njegovi sljedbenici.⁶⁰ Slično tome sinodalni akti optužuju Klementa i Leoncija da „zamonašuju muževe bez privole njihovih supruga i zamonašuju žene protivno volji njihovih muževa“.⁶¹ Odreći se braka ili ostaviti obitelj nisu mogli svi pa se tu stvarala podjela između onih koji su taj nauk samo slušali i odobravalu te onih koji su ga provodili u djelo i tako dobivali priliku da budu primljeni u veći stupanj pripadnosti. U svakom slučaju bogumili ne priznaju brak ni po naravnoj a ni po vjerskoj osnovi, nego ga dapače drže nepoželjnim i štetnim. Uz to traženje da oženjeni napuste obitelj, ne obazirući se na mišljenje bračnog druga, ima pogubne posljedice jer razara obitelj, onemogućuje joj normalno funkcioniranje i time stvara ogromne društvene probleme. Pravovjerje na tako nešto i ne pomišlja i štoviše to osuđuje kao neodgovornost i ludost, a u iznimnim slučajevima ako netko tko je oženjen želi postati redovnik, traži se osim privole bračnog druga i zbrinutost djece. U slučaju kršćanskog svećeništva znamo da su u određenim razdobljima ređenju, uz ispunjavanje postavljenih uvjeta, bili pripuštani oženjeni, kao što se i danas to radi u Pravoslavnoj ili Grkokatoličkoj crkvi, koji bi normalno nastavili živjeti u svojoj obitelji. Drugim riječima, čak i tada, kad je to značilo umanjivanje pastoralne učinkovitosti, sveti red i sakrament ženidbe smatrali su se kompatibilnim.

Svjesni da iz temelja preokreću moralni i društveni poredak, bogumili nisu mogli otvoreno nastupati sa svojim stavovima ni prema vani a ni prema unutra. Zato je lako moguće da je jedan od načina za prikrivanje bio prezentiranje takva načina života za oblik redovništva,

⁵⁸ E. ZIGABEN, „Narratio“, 106; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1325; KOZMA, „Slovo“, 106, 77; EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva“, 65; TEOFILAKT, „L'Epistola contro i bogomili“, u Ivan DUJČEV, „L'epistola sui Bogomili del patriarca constantinopolitano Teofilatto“, *Mélanges Eugène Tisserant*, II., Studi e Testi 232 (Città del Vaticano: 1964.), an. 5., 90; „Confutatio et eversio“, 224, 225.; GERMAN II., „Epistula ad Constantinopolitanos contra Bogomilos“, Gerhard FICKER, *Die Phundagiagiten: ein Beitrag zur Ketzergeschichte des byzantinischen Mittelalters* (Leipzig: Johann Ambrosius Barth, 1908.), 116 i GERMAN II., „In exaltationem venerande crucis et contra Bogomilos“, MPG, CXL, 629.

⁵⁹ EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva“, 66, 68, 69.

⁶⁰ „Prolazio je gradove i mjesta predstavljajući se za učitelja. Učio je žene da se rastavljaju od svojih muževa i jednako tako je odvajao muževe od žena (...). Iz toga je proizašlo mnogo zla zato jer je on okupio oko sebe jednu četnu ženu koje je poveo sa sobom. Došli su i mladi te neki muškarci.“ Usp.: A. RIGO, *Monaci*, 178.

⁶¹ J. GOUILLARD, „Quatre“, 75.

što je njihovoj okolini bilo poznato i prihvatljivo.⁶²

Unutar sljedbe postojale su i zabrane konzumiranja vina i mesa,⁶³ raskoši⁶⁴ i bogatstva.⁶⁵ Ovi propisi su vrlo precizni i zahtjevni i dobrim dijelom bi se mogli interpretirati kao autentično evanđeoske kreposti siromaštva, celibata ili mrtvljenja u hrani, da među njima nisu i one, izravno protivne svetopisamskom nauku, poput osude prokreacije i braka. To upućuje, posebno imajući na umu da bogumili u svemu zastupaju svoju originalnost, da i ono što je izvana slično, ima sasvim druge motivacije i smisao. Svakako neupitno je da su krivovjerci zahtijevali od svakog svojeg pristaše, makar tijekom inicijacije, obdržavanje ovakvih asketskih odredbi u cijelosti ili barem velikim dijelom, za razliku od Crkve koja nešto slično traži jedino od posvećenog staleža, na prvom mjestu od redovnika, nikad ne dovodeći u pitanje dobrotu onog što je stvoreno.

Ključno za ispravno shvaćanje navedenih zahtjeva jest da su oni u pravilu za bogumile bili na snazi jedno određeno razdoblje nakon kojeg im je već sve bilo dopušteno. Najbezazlenija je njihova zabrana „novooženjenima da imaju odnose tijekom sedam dana“.⁶⁶ Ona se najvjerojatnije odnosila na simpatizere dok se od pripadnika tražilo mnogo više. Tako Eleuterije Paflagonski traži „od onog koji je bio u njegovim načelima da živi u uzdržljivosti tijekom jedne godine, nakon čega se može slobodno podavati seksualnim užicima“.⁶⁷ Dok su Klement i Leoncije poučavali „muževe da se uzdržavaju od odnosa s njihovim zakonitim ženama, od mesa i mlijeka, od ribe i vina kroz razdoblje od tri godine; nakon čega, su to mogli potpuno i bez prigovara uživati“.⁶⁸ Vremenski raspon je varirao od jedne do tri godine zavisno o okolnostima i stupnju pripadnosti. Stečeno pravo na užitak uključuje i slobodnu mogućnost stupanja u spolne odnose koje se nadograđuje na prethodno odbacivanje braka i prokreacije. Kršćani

62 To bi objašnjavalo optužbu o „zamonašivanju“ (J. GOUILLARD, „Quatre“, 75).

63 „Mrski heretici koji su nam apsolutno zabranjivali bilo kakvo uzimanje mesa i vina“ (KOZMA, „Slovo“, 79). Usp.: Također i KOZMA, „Slovo“, 77, 106, 112; i GERMAN II., „Epistula“, 116.

64 Tako su zabranjivali svilenu odjeću (KOZMA, „Slovo“, 106, 112) i inzistiraju na posjedovanju samo jednog odijela (EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, *Liber invectivus*, 56).

65 U pogledu ovoga znakovito je ne samo da su zahtijevali siromaštvo od svojih kandidata (E. ZIGABEN, „Narratio“, 101) nego posebno da „su vrijeđali bogataše“ (KOZMA, „Slovo“, 86).

66 J. GOUILLARD, „Quatre“, 73.

67 J. GOUILLARD, „Quatre“, 47.

68 J. GOUILLARD, „Quatre“, 73.

su pak pozvani na stalnu stegu i odricanje kako bi mogli biti budni i rasti u krepostima jer je to proces koji nikad ne prestaje za vrijeme ovozemnog života. Kod krivovjeraca to traje jedan određeni vremenski period, od najviše nekoliko godina, nakon kojega mogu činiti što hoće. Propisana razdoblja askeze nemaju nikakve veze s liturgijskom godinom i njezinim pokorničkim vremenima, došašća i korizme, već su isključivo u funkciji njihovih ciljeva. Smisao je ovih čina u biti prije svega inicijacijski da im pomogne da se uzdignu na jednu višu razinu u kojoj će se uzdići iznad moralnih normi kao takvih.

Na društvenom planu bogumili od svojih sljedbenika traže neposlušnost i prijezir prema vlastima,⁶⁹ što je impliciralo i odbacivanje rada za vlast.⁷⁰ Ovakvi nepomirljivi stavovi podrivaju važeće društveno-političko uređenje stvarajući pretpostavke za njegovo potpuno urušavanje. Razumljivo je da pred takvim izazovom tadašnje vlasti nisu mogle ostati ravnodušne i da su oštro reagirale koristeći raspoložive zakonske mjere. Činjenica da su bogumili prihvaćali i takvu konfrontaciju iako su bili u nepovoljnijem položaju, pokazuje da su oni držali nužnim ukloniti postojeći sustav, nadahnut i izgrađen na kršćanskim vrednotama, bez obzira na cijenu, kako bi umjesto njega mogli izgraditi nešto sasvim drugo.

Bogumilski moralno-asketski kodeks, slično kao što smo prethodno vidjeli i kod bogoštovlja, nije bio ništa drugo nego li primjena njihova nauka, što je uostalom za očekivati. Naizgled ista pravovjerna praksa je nepotpuna i puna osporavateljskog naboja, što opet sa svoje strane ukazuje da su sličnosti na ovom polju s kršćanstvom samo izvanjske, bez odgovarajućeg sadržaja. Specifične motivacije koje će biti vidljive iz izlaganja koje slijedi, dat će nam dodatnu potvrdu toga.

3.2. Nečistoća materije

Odlučujuću važnost u praksi ima bogumilsko učenje o nečistoći materije zbog kojeg su nečistim proglašavali sve namirnice,⁷¹ vino⁷² i na prvomu mjestu meso,⁷³ skupa sa svim tjelesnim dijelovima poput

⁶⁹ „Oni uče svoje pristaše da se ne podvrgavaju vlastima... oni mrze careve, ismijavaju nadređene, vrijeđaju gospodu“ (KOZMA, „Slovo“, 86).

⁷⁰ Isti odlomak, citiran u prethodnoj bilješci, nastavlja „oni drže da se Bog grozi od onih koji rade za cara i preporučuju svim slugama da ne rade za svog gospodara“ (KOZMA, „Slovo“, 86).

⁷¹ GERMAN II., „Epistula“, 116.

⁷² KOZMA, „Slovo“, 79, 77, 106, 112; i GERMAN II., „Epistula“, 116.

⁷³ KOZMA, „Slovo“, 77, 79.

prolijevanja krvi⁷⁴ i, što je posebno važno, samoga seksualnog čina. Oženiti se spada među zla djela, a imati spolne odnose u braku je zlo.⁷⁵ To objašnjava njihov negativni stav prema obitelji kao takvoj. „Oni naučavaju, doista, da je sve ono što dolazi iz braka prljavo“⁷⁶ a to se osobito odnosilo na rađanje i odgoj djece.⁷⁷ Ovo učenje po kojem su brak i potomstvo sami po sebi nešto nepoželjno i loše izravno je protivno kršćanskom po kojem je brak sakrament a djeca poseban blagoslov i jedan od glavnih njegovih ciljeva. Kontaminirati se za njih je pogubno jer znači uvrijediti Boga⁷⁸ i onemogućiti sebi vječno spasenje.⁷⁹ Stoga je više nego sigurno da im je svima bilo iznimno stalo da se ne okaljaju obdržavajući ono što se od njih zahtijevalo.

Opći antimaterijalistički stav koji motivira ova naučavanja i na kojemu se ona temelje, potječe izravno od njihove kozmogonije u kojoj se tvrdi da gospodar ovog svijeta i njegov stvoritelj, ili bolje rečeno graditelj, nije Bog nego njegov protivnik demiurg. A to znači ne samo da je davao manipulator i gospodar materije nego dovodi također do toga da se svijet osuđuje kao „prljav“.⁸⁰ Logično je prema tomu da onečistiti se držeći se različitih ili suprotnih odredaba od njihovih, kao što to čine pravovjerni, bogumili izričito osuđuju kao poslušnost i štovanje Satanaela koji je njihov autor.⁸¹ On je prvi stupio u spolni odnos s Evom, i to je razlog da „se ljudi ne zovu sinovi Božji, nego sinovi đavlovi (Iv 8,44; 1 Iv 3,10) i sinovi zmiije, čineći đavolsku volju oca (svoje)ga) sve do svršetka svijeta“.⁸² Sam spolni odnos je

74 E. ZIGABEN, „Narratio“, 104; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1324.

75 „I opet sam zapitao Gospodina: Kako to da svi primaju Ivanovo krštenje (usp.: Iv 3,26), a tvoje ne primaju svi? Gospodin mi odgovori: Zato što su njihova djela zla (Iv 3,19) i ne dolaze k svjetlu (usp. Iv 3,20). Ivanovi učenici se žene i udaju, a moji učenici niti se žene niti udaju, nego su kao anđeli Božji (Mt 22,30; Mk 12,25) u kraljevstvu nebeskom. I ja rekoh: Ako je tako grijeh (biti) sa ženama, tada je bolje ne ženiti se (Mt 19,10).“ („Ivanova pitanja“, 247).

76 KOZMA, „Slovo“, 106, 77.

77 To ne proizlazi samo iz prve tvrdnje, nego nam na to izrijeckom ukazuje Kozma braneci djecu kao „čistu i bez grijeha“ od optužaba krivovjercara (KOZMA, „Slovo“, 81, 82).

78 Takav učinak proizvode brak i konzumiranje mesa (Usp.: „Confutatio et eversio“, 224-225), ali ništa manje i građanska poslušnost (KOZMA, „Slovo“, 86).

79 Tako je ženidba nespojiva s uskrsnućem (E. ZIGABEN, „Narratio“, 106-107; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1325) i životom nebeskim (KOZMA, „Slovo“, 77; EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva“, 66, 68, 69); „jesti meso i piti vino udaljava od Boga“ (KOZMA, „Slovo“, 106) i drži „nedostojnim za takve ući u kraljevstvo Božje“ (KOZMA, „Slovo“, 112).

80 KOZMA, „Slovo“, 106.

81 Izrijeckom se spominje kao njegovo djelo odjeća (KOZMA, „Slovo“, 83).

82 „Ivanova pitanja“, 243.

izum i projekt đavla kako bi tako ljudi otpali od Boga i postali njegovi saveznici. Naknadno „đavao je izlio svoju požudu na glavu anđela koji je bio u Adamu, tako da su oboje osjetili požudu putenosti rađajući sinove đavla i zmije sve do svršetka svijeta“.⁸³ Ukratko preko spolnog čina đavao ostvaruje nad ljudima fizičko i duhovno očinstvo a djeca su bez iznimke njegovo potomstvo. U tom smislu prokreacija provodi đavolje zakone, jača njegovu moć nad mesom, to jest nad ljudskim rodnom,⁸⁴ te tako širi njegovo kraljevstvo na zemlji.⁸⁵ Zato je baš on „zapovjedio muškarcima da uzimaju žene, da jedu meso i piju vino“ čineći ih na taj način vlastitim slugama ili, kako kažu krivovjerci, „slugama Mamonovim“.⁸⁶ Ovim su bogumili, svjesni vlastite posebnosti i pomutnje koju su stvarali protivnicima u svakodnevnom životu, žestoko napadali kršćane najtežom optužbom, kojoj su pribjegavali redovito na svim područjima, onom da su sotonisti. Suprotno tome u isto vrijeme, sukladno njihovom shvaćanju čistoće, smatrali su svoje poglavare „duhovnima“.⁸⁷ Jedan od glavnih razloga je očito stoga jer su barem u jednom razdoblju dokazali da se mogu održati „čistima“,⁸⁸ za razliku od ostalih koji su u tome uspijevali malo ili samo djelomice. Drugi razlog, srodan prvom, u kojem se pozivlju na evanđelje, jest da se takvi „*niti žene niti udaju, nego su kao anđeli Božji* u kraljevstvu nebeskom“.⁸⁹ To pretpostavlja da nisu stupili u brak, ali i da su se toliko oslobodili materije i produhovili da su već u ovom životu na zemlji postali poput anđela.

Iz svega, bilo da se radi o glavnoj „duhovnoj“ motivaciji ili njezinim raznim izvedenicama, proizlazi očito da se dualistička podjela stvarnosti na materijalnu, zlu i pod vlašću Satanaela, i na duhovnu, dobru kojom gospodari Bog, primjenjuje do kraja također na organizaciji vlastitog života i međuljudskih odnosa. Paralelno se tako na moralnom polju djelotvorno potiskuje i pobija kršćansko viđenje

83 „Ivanova pitanja“, 243. Usp.: o tome i E. ZIGABEN, „Narratio“, 93, 96.

84 TEOFILAKT, „Epistola“, 90.

85 „I opet sam ja, Ivan, upitao Gospodina govoreći: Gospodine, kako se začinje čovjek po duhu u mesnatom tijelu? A Gospodin mi reče: Od palih nebeskih duhova neki ulaze u zemljana ženska tijela i primaju tijelo od požude tijela. Duh se rađa od duha, a tijelo od tijela (usp.: Iv 3,6) i tako se završava kraljevstvo Sotone na tom svijetu.“ („Ivanova pitanja“, 243).

86 KOZMA, „Slovo“, 77.

87 Naslov koji najbolje oslikava ovu koncepciju je naslov „Majke Božje“ koji su krivovjerci pridržavali za „sve pripadnike njihove vjere u kojima boravi Duh Sveti“ (E. ZIGABEN, „Narratio“, 100; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1317).

88 J. GOUILLARD, „Quatre“, 47, 73.

89 „Ivanova pitanja“, 247.

svega postojećeg, uključujući i čovjeka, kao izvorno dobrog budući da je stvoreno od jednog jedinog Boga koji je po naravi samo dobar.

3.3. Ideal savršenosti

Normiranje morala, slično kao i duhovnosti, imalo je ujedno i inicijacijsku svrhu. U stvari, pristaše sljedbe na taj su način bili stavljeni na kušnju i istodobno su se „pročišćavali“ pripremajući se, s većom zahtjevnošću, za prvo, a s manjom, za drugo „ređenje“.⁹⁰ Povezano s tim događa se i vanjska promjena koja se manifestira tipičnim redovničkim obilježjima kao što su tonzura⁹¹ ili ogrtač,⁹² koji su najvjerojatnije imali za glavne ciljeve iste one koje smo već susreli: zaštita od progona te prozelitizam među njihovim neprijateljima. U vezi s ovim izvanjskim obilježjima mogli su se, zavisno od okolnosti postavljati i drukčije, to jest da ne budu prepoznatljivi. Fleksibilni i prilagodljivi su bili na raznim područjima i to im nije predstavljalo nikakav problem. Jednom kada je već kandidat sve to uspješno prošao, tj. dokazao da radikalno može promijeniti vlastitu egzistenciju, provodeći vjerno sve što mu je bilo naloženo, on je postajao „učitelj“, „apostol“⁹³ i „stručni djelatelj“ milosti.⁹⁴ To odgovara najvećim službama u Crkvi pridržanim svećenicima i biskupima. Uz ove nazive koji su vezani uz nove funkcije koje dobiva preko inicijacije, kandidat sam doživljava preobrazbu pa postaje također, a to je već specifično bogumilski, „Majka Božja“⁹⁵ i „savršen“.⁹⁶

Dospjeti do ovog stupnja, znači dobiti s „duhovnim krštenjem“ jednu nepromjenjivu savršenost.⁹⁷ Radi se dakle o konstitutivnoj

90 Za detaljan opis upućujemo na H.-C. PUECH – A. VAILLANT, *Le traité*, 250-255.

91 EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva“, 69; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1311.

92 „Confutatio et eversio“, 225; E. ZIGABEN, „Narratio“, 101; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1320; EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva“, 8, 30, 68-69. ANA KOMNENA, *Alexiadis*, CSHB (Ludovicus Schopenus, Bonnae, Impensis ed Weberi, 1878.), tom II., XV., 351-352.

93 EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva“, 25.

94 Pogledaj akte procesa protiv Krisomalla (J. GOUILLARD, „Quatre“, 61-63).

95 E. ZIGABEN, „Narratio“, 100; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1317.

96 Ovaj je naziv izveden iz bogumilskog obreda „savršenstva“ (*teleiosin*) (E. ZIGABEN, „Narratio“, 101; E. ZIGABEN, *Panoplia Dogmatica*, 1312). Usp.: H.-C. PUECH – A. VAILLANT, *Le traité*, 255-257.

97 Krisomall je optužen da je tvrdio kako ovo „drugo“ krštenje „čini savršenim i daje božanski duh“ (J. GOUILLARD, „Quatre“, 65), dok posebno E. Zigaben i Teodor Balsamone preciziraju dalje njegovu „nepromjenjivost“ (vidi H.-C. PUECH – A. VAILLANT, *Le traité*, 257).

promjeni same osobe koju ništa više ne može ugroziti. Sukladno tome ovo novo stanje osim što jača protiv grijeha⁹⁸ i oslobađa od podložnosti zakonu,⁹⁹ udjeljuje i negrešnost koja omogućuje potpunu slobodu, lišenu brige bilo koje vrsti u ponašanju i djelima.¹⁰⁰ Razlog koji daje Krisomall je taj što je njima ukinut „posve poriv prema zlu“¹⁰¹ i do te su točke preobraženi „da oni ne žele ili ne mogu više grijешiti“.¹⁰² Jedan od načina kako su to mogli pokazivati jest i pravilo, koje spominje Eleuterije Paflagonski, da redovnik „dijeli krevet s dvije žene“.¹⁰³ U ime ove imunosti na zlo bilo im je omogućeno ignorirati sve propise i ne držati se nikakva morala te opravdavati bludnost i u najizopačenijim oblicima skupa s incestom¹⁰⁴ pod vidom da se ne ide „protiv prirode“ i „da se daje prostora... naravnim strastima“.¹⁰⁵ Primjena ovog nauka zavisila je od okolnosti i osobnih sklonosti, što rezultira značajnim razlikama u ponašanju. Uz navedene prakse spominju se tako još i neke druge poput golotinje,¹⁰⁶ orgija¹⁰⁷ i sodomije.¹⁰⁸ U djelu *Hagioreitikon Gramma* sintetizira se sve ovo sljedećim riječima: „rade pomno svaku

⁹⁸ Tako je doista poučavao Krisomall (J. GOUILLARD, „Quatre“, 61, 63).

⁹⁹ Za Krisomalla „pravi kršćani, kako ih on shvaća, nisu podložni zakonima“ (J. GOUILLARD, „Quatre“, 63).

¹⁰⁰ Usp.: u tom smislu naučavanja Klementa i Leoncija te Eleuterija Paflagonskog (J. GOUILLARD, „Quatre“, 47,73) i Teodizija Balsamonea (H.-C. PUECH – A. VAILLANT, *Le traité*, 258, b. 2).

¹⁰¹ J. GOUILLARD, „Quatre“, 63.

¹⁰² J. GOUILLARD, „Quatre“, 63.

¹⁰³ J. GOUILLARD, „Quatre“, 47.

¹⁰⁴ H.-C. PUECH – A. VAILLANT, *Le traité*, 257-258, i EUTIMIJE IZ PERIBLEPTOSA, „Epistula invectiva“, 66, 69; Usp.: također i Eleuterija Paflagonskog koji je zastupao, nakon razdoblja apstinencije, mogućnost slobodnog prepuštanja spolnim odnosima čak i s rodbinom (J. GOUILLARD, „Quatre“, 47). Glede incesta pogledaj svjedočenje i Mihovil PSEL, *O demonima: dijalog o snazi i djelovanju demona protiv Manija i Euhita ili entuzijasta* (Split: Verbum, 1996.), 37.

¹⁰⁵ „Život svetog Teodozija“ kod Dimitar ANGELOV, *Il Bogomilismo. Un'eresia medievale bulgara* (Roma: Bulzoni, 1979.), 488-489. Eleuterio P. je sustavno naučavao da je „slobodno korištenje spolnih užitaka, ne praveći razlike između rodbine i tuđinaca, indiferentna stvar i po ničem protivna naravi“ (J. GOUILLARD, „Quatre“, 47, 49).

¹⁰⁶ Primjer u tom smislu daju nam krivovjerci Lazar i Teodozije koji se spominju u „Životu svetog Teodozija“ gdje su izazivali sablazan svojom golotinjom (usp.: A. RIGO, *Monaci*, 202-203).

¹⁰⁷ Usp.: opis bogumilske orgije koju daje Mihovil PSEL, (*O demonima*, 29-30) ili one koju je organizirao bogumilski redovnik Teodozije (vidi kod A. RIGO, *Monaci*, 178).

¹⁰⁸ Tako o bogumilima s Atosa znamo da „se razuzdano podaju sodomističkim praksama ... i zajedno ulaze u more radeći i podvrgavajući se besramnim stvarima“ („Hagioreitikon Gramma“, 504, prijevod A. RIGO, *Monaci*, 171).

vrstu odvratnosti i besramnosti kao da je to velika krepost i podupiru odurne čine pune opscenosti".¹⁰⁹ Opravdano se ovdje zapitati: Koje su pobude motivirale kandidate za „savršenstvo“? Od nesebičnog služenja iz ljubavi prema Bogu i bližnjemu, koje traži kršćanstvo od odgovornih, ne ostaje ništa. Prvotno postaje vlastito uzdizanje i potvrđivanje uz značajnu komponentu hedonizma. Mogućnost stjecanja bezgrešnosti na zemlji ne postoji u kršćanstvu, jer u najmanju ruku ostaje do smrti opterećenje istočnog grijeha, i protivno je njegovu poimanju svetosti kao plodu Božje milosti i doživotnog zalaganja oko rasta u krepostima. Jedno pak ovakvo dualističko odvajanje i suprotstavljanje morala „učitelja“ i onoga običnih sljedbenika relativizira objavu na moralnom planu i ruši temeljnu jednakost vjernika pred Bogom.

Zaključak

Sudeći po bogoštovlju i moralu, očito je da bogumili dijele s kršćanstvom samo neke izvanjske i sekundarne aspekte, i to u pravilu zbog zaštite od progonstva i uspješnijeg prozelitizma. Zato se ne mogu ni smatrati ni zvati kršćanima. Tome su se i oni sami žestoko protivili, s jedne strane polemizirajući, odbijajući i demonizirajući nauk i praksu Crkve, a s druge strane ljubomorno čuvajući i razvijajući svoj sustav. Svjesni da se nalaze u kršćanskom okružju, koje za njih može biti pogibeljno, nisu mogli ništa prepuštati slučaju. Njihovo je djelovanje brižno razrađeno tako da koriste slabosti protivnika i nezadovoljnicima se nude kao pravovjerni odgovor. Kako bi se simpatizer više vezivao s njima, tako bi usvajao postupno i njihovu reinterpretaciju kršćanstva preko koje su uvodili svoju heterodoksiju. Na kraju bez veće muke i uz minimalne rizike ostala bi samo prazna forma ortodoksije. Bogumilska praksa odlikuje se organiziranošću i sistematičnošću i tako pruža dodatnu potvrdu da je njihov svjetonazor zaokružen i potpun.

THE BOGOMIL REINTERPRETATION OF CHRISTIAN CULT AND MORALITY

Summary

The application of Bogomil perspectives is logically apparent in their way of living. From the perspective of cult and morality, their starting point was Christianity, but they diverge from Christianity reinterpreting it according to their needs. As a

¹⁰⁹ A. RIGO, *Monaci*, 173.

result they reduce the sacraments to just two: baptism and confession; and they alter these in a radical way, giving them completely new meaning. In doing so they not only break the bond with Christianity but – as seen in their rituals – they develop a deep hatred toward Christianity. The primary function of prayer and ascetic practices is the building of the sect, rather than a personal relationship with God. Characteristic of Bogomil ethics is a dualistic abandonment of the material world and a belief in the perfection of their teachers here on earth, which makes these teachers immune from sin. Their orthodoxy, as found in their cult and moral regulations, is illusionary and serves as a means of proselytism and a form of protection from persecution. It is only possible to understand their uncoordinated and very often contradictory actions and their manner of following teachings if we take into account their graduated system of initiation and affiliation and their esoteric organization. If we view things from their perspective, it is wrong to call them heretics, because they formed an original religion; a religion, paradoxically, whose only connection with orthodoxy is its anti-Christianity.

Key words: *confession of sins, re-baptism, ideal of perfection, Lord's Prayer, rejection of marriage, impurity of matter, dualism, esotericism, initiation.*

Translation: Darko Tomašević and Kevin Sullivan